

תוכן העניינים

ט	פתח דבר	
חלק ראשון: המסורה למקרא ודרכי פעולתה		
3	המסורה מהי?	פרק ראשון
21	שיטות התיאור ודרכי המניין של המסורה	פרק שני
37	הכרעת הכתיב על פי הערות המסורה	פרק שלישי
55	המסורה המצרפת	פרק רביעי
69	פרשיות פתוחות וסתומות וצורת השירות	פרק חמישי
95	כתיב וקרי	פרק שישי
120	המסורה למקרא כנוהל תיקון שגיאות	פרק שביעי
חלק שני: נוסח המסורה בזמן ובמרחב		
147	כתר ארם צובה וגילוי	פרק שמיני
170	המסורה הבבלית והשפעתה	פרק תשיעי
189	נוסח המסורה ומקומו בתולדות נוסח המקרא	פרק עשירי
211	הגעיות לסוגיהן - בכתבי־היד ובמהדורות הדפוס	פרק אחד־עשר
	מהדורות דפוס של התנ"ך וזיקתן לנוסח	פרק שנים־עשר
228	המסורה ולכתר	
חלק שלישי: המסורה במגע עם תחומים אחרים		
249	המסורה ודקדוק הלשון העברית	פרק שלושה־עשר
270	המסורה ופרשנות המקרא	פרק ארבעה־עשר
293	המסורה וההלכה	פרק חמישה־עשר
311	נספח: כלים וספרי עזר לטיפול בהערות מסורה	
335	מפתח ספרים ומושגים	
339	מפתח אישים וחוקרים	
343	מפתח כתבי היד	
345	מפתח מהדורות דפוס של המקרא	

פתח דבר

ספר התנ"ך נמסר מדור לדור במשך אלפי שנים, בכל קהילות ישראל ברחבי העולם. אלפי מעתיקים העתיקו את ספרי המקרא, ורבבות אלפי ישראל קראו בו והגו את מילותיו על פי מסורות שעברו מדור לדור. בדרך הטבע צצו מחלוקות רבות בכל תחומי הנוסח: נוסחים חלופיים של מילים, כתיב מלא וחסר, כתיבת רווחי הפרשיות והשירות, קריאת המילים, מנגינת הקריאה, חלוקות הקריאה ועוד. חכמי הדורות עסקו בהכרעה בין הדעות החולקות, ושאפו להגיע לנוסח אחד ויחיד שישקף את דבר ה'. לשם כך נוצרה המסורה, הכוללת חיבורים שונים, אלפי כללים ועשרות אלפי הערות קצרות וארוכות. כל אלה מצטרפים יחדיו לכדי מנגנון הגנה משוכלל ומלוכד.

המסורה למקרא היא מעשה ידיהם של מאות חכמים, רובם אנונימיים, שהקדישו את חייהם לשמירה על נוסח המקרא בישראל ולקיבועו המדויק. כל אות ואות במקרא, כל הגה והגה, כל נגינה ונגינה - זכו לתשומת ליבם; והכול כדי למסור במדויק את דבר ה' בעשרים וארבעה ספרי המקרא.

התפתחותם של אמצעי ההעתקה והשימור - ובראשם הדפוס והמחשב - הביאה לכך שרק מומחים מעטים עוסקים בנוסח המקרא. בדורות עברו כל טופס של המקרא נכתב באופן ייחודי בידי סופר ומסרן, וכל אחד מהם נזקק להקדיש זמן רב ומאמץ ליצירת עותק אחד ויחיד של המקרא או של חלק ממנו - ובימינו מהדורות התנ"ך חוזרות ונדפסות שוב ושוב או מופצות בתוכנות מחשב ובמהדורות ממוחשבות. רוב המהדורות האלה הוכנו בידי מומחים, אולם מומחים אלה הם מעטים, והגישה להערות המסורה ולחיבוריה הפכה נחלתם של מעטים בלבד.

מטרתו של הספר הזה לספר את סיפורה של המסורה, ולאפשר לקהל לומדים משכיל רחב להיכנס בשעריה.

מבין ספרי המבוא המעטים העוסקים במסורה אזכיר במיוחד את ספרו של מורי, חתן פרס ישראל, פרופ' ישראל ייבין: **המסורה למקרא**. ראשיתו בחוברת לימוד צנועה שיצאה לאור בשנת תשל"ב (1972), ותורגמה לאנגלית בידי א"י רוול בשנת 1980. מהדורה מעודכנת של הספר יצאה לאור, בעריכתי, בשנת תשס"ג (2003).

ספרי זה שונה באופיו מספרו של ייבין. אין בו מגמה לתיאור אנציקלופדי כולל של כתבי-היד, הערות המסורה לסוגיהן וחיבורי המסורה; אף לא למצות את כל המחקרים שנכתבו על המסורה בדורות האחרונים. מטרתו - להציג את שאלות היסוד שנדונו בספרות המחקר של המסורה ואת הבעיות העולות במחקר המסורה, במיוחד בשנים האחרונות. לא נמנעתי מלהביע את דעתי בשאלות המחקריות המרכזיות שעסקו בהן חוקרי המסורה, ובכמה מקומות התבססתי על מאמרים מדעיים שלי, שנתפרסמו בבמות שונות. הדיון מלווה בדוגמות רבות ובתצלומים של כתבי-יד, והם מבססים ומעמיקים את הדיון התיאורטי.

פרקי הספר נחלקים לשלושה חלקים:

בחלק הראשון אתאר את התחומים שבהם עוסקת המסורה - כתיב אותיות המקרא, סימני הניקוד והטעמים, רווחי הפרשיות והשירות, הכתיב והקרי - וכן אדון בדרכי פעולתה של המסורה: כתבי-היד החשובים של המקרא המכילים הערות מסורה, שיטות התיאור שהמסורה נוקטת בהערות מסוגים שונים, יעילותם של מנגנוני המסורה ומידת הצלחתם בשימור הנוסח. בחלק השני של הספר אתאר את נוסח המקרא על פי המסורה: מקומו של נוסח המסורה בתולדות נוסח המקרא, ההבדלים בין מסורת בבל ובין מסורת טבריה, מעמדו המיוחד של כתר ארם צובה והחיפוש אחר חלקיו החסרים, ההבדלים בשיטת סימון הגעיות בכתבי-היד ובדפוסים, מהדורות הדפוס השונות של המקרא ומידת קרבתן לנוסח המסורה ולנוסח הכתר. בחלק השלישי של הספר אעסוק בזיקה שבין המסורה ובין תחומים אחרים המשיקים לה ומקיימים מערכת של זיקות וניגודים עמה: דקדוק הלשון העברית, פרשנות המקרא, וההלכה.

הנספח בסופו של הספר מציג כלים שונים, ספרים ותוכנות מחשב, העשויים לסייע בפתרון שאלות הקשורות לביורור נוסח המסורה.

כתבתי את פרקי הספר בעקבות קורסים על המסורה שלימדתי באוניברסיטת בר-אילן ובמכללה האקדמית הרצוג. גרסה אנגלית של הספר יצאה לאור בשנת 2019 בהוצאת De Gruyter בברלין. הגרסה הנוכחית כוללת כמה עדכונים ותוספות.

ספר זה הוצא לאור בסיוע הקרן הלאומית למדע ובסיוע קרן בית שלום (קויטו, יפן), ואני שמח להודות להן. כמו כן אודה לכל הספריות והמוסדות

שנתנו את רשותם לפרסום התצלומים הבאים בספר. תודה מיוחדת להוצאת מאגנס: למנהל ההוצאה יהונתן נדב, לפני מר ולרם גולדברג – על עזרתם ואדיבותם; למתקין נעם קצב – על שאלותיו והערותיו.

תקוותי שפרקי הספר ישמשו כשערים שבעדם יבואו הלומדים והמתעניינים אל היכלה של המסורה, ישוטטו בארמונותיה, יעמדו על צפונותיה וירבו דעת.

יוסף עופר

חנוכה תשפ"ב

פרק ראשון

המסורה מהי?

המסורה¹, בהגדרתה המצומצמת, היא מערכת כללים שנוצרה במטרה לשמר את נוסח המקרא ולמסור אותו מדור לדור. הערות המסורה נרשמו בדרך כלל בתוך ספרים של המקרא, בשולי הדפים שבהם נכתב המקרא עצמו. יש כללי מסורה שנרשמו בפני עצמם, בדפים מיוחדים בספרי המקרא או בספרים מיוחדים שנועדו למסורה בלבד.

הגדרה רחבה יותר של המסורה כוללת לא רק את הערות המסורה אלא את כל מה שנעשה במטרה למסור את נוסח המקרא, ובכלל זה התקנת סימני הניקוד והטעמים והכרעת הנוסח.

התקנת סימני הניקוד והטעמים

לפני שהותקנו סימני הניקוד והטעמים, היה אדם קורא בספר תורה שבו אותיות בלבד, ממש כפי שהקורא בתורה בבית הכנסת בימינו קורא בספר תורה ובו אותיות בלבד. על פי ההלכה, אסור לרשום בספר התורה את סימני הניקוד והטעמים, ואומר על כך בעל **מחזור ויטרי** (מהדורת הורוויץ, עמ' 462):

1 המונח "מְסוּרָה" הוא המקובל כיום. במקורות קדומים מצויות גם הצורות מְסוּרָת, מְסוּרָה, מְסוּרָה ועוד. על הצורות האלה ועל משמעותו המקורית של המונח ראו זאב בן-חיים, במלחמתה של לשון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 405-416. לפי הדעה הרווחת, המסורה נקראת כך מפני שהיא מוסרת נוסחו של המקרא מדור לדור, איש מפי איש. שד"ל פירש כי "מסורת" ו"סימן" הם שמות נרדפים, ובעקבותיו הסבירו את דברי התלמוד "יש אם למסורת" (בבלי, מכות ז ע"ב ועוד) כמכוונים לסימן שבכתב, לְאוֹת. בן-חיים הראה כי לשורש מס"ר משמעות של ספירה ופקידה, ולדעתו, המשמעות הזאת היא העומדת ביסוד השם "מסורה".

שטעמי לנגינות הם שנאמרו למשה [...] אבל סימני הנגינות סופרים הוא שתקנום [...] ומפני שהטעמים והנגינות משתכחין הוא שתקנום. וסמכו על מה שאמר הכת' עת לעשות לי' הפרו תורתך (תהלים קיט). ולפיכך לא ניתן ספר תורה לינגד. שאע"פ שניתנו פסוקי הטעמים ונגינות הקרייה מסיני במסורת. דכת' ושום שכל (נחמיה ח) [-] על פה נאמרו. ולא בסימני נקידה בספר.

מגילות המקרא ממדבר יהודה נכתבו בסוף ימי הבית השני, והן דומות מבחינה עקרונית לספר התורה של היום: המגילה עשויה מיריעות קלף המחוברות זו לזו ונכתבות על צד אחד בלבד. מי שבא לקרוא במגילה צריך לגלול אותה אל המקום שבו הוא מבקש לקרוא, ומכאן השם **מגילה**. במגילות נכתבו רק האותיות (המציינות בעיקר את העיצורים שבכל מילה), ועל כן מי שמבקש לקרוא בהן בציבור צריך להיות בקיא באופן הקריאה, כלומר הוא צריך לדעת אילו תנועות יהגה בעת שהוא קורא את האותיות, ובאיזו מנגינה ייקרא כל פסוק. את הבקיות הזאת היה הקורא צריך לקבל במסורת מאדם אחר, אביו או רבו, שהיה בקיא בקריאה, וכך עברה דרך הקריאה במסורת בעל פה מדור לדור.

בעלי המסורה שינו את המצב הזה בעת שהתקינו את סימני הניקוד והטעמים. הם התקינו סימנים כתובים - הלוא הם סימני הניקוד - המציינים את התנועות במילה ועוד ענייני קריאה, כגון מכפֿל עיצורים (המסומן בדגש חזק), הבחנה בין שתי דרכי ההגייה של האות ש', הבחנה בין שתי דרכי ההגייה של האותיות בגדכפ"ת (דגש קל), והבחנה בין ה' עיצורית בסוף המילה ובין ה' שאינה אלא אם קריאה (מפיק).

בעלי המסורה התקינו גם סימני טעמים, שהם סימנים המורים על מנגינת המקרא (ובעקיפין גם על דרך הפיסוק של הפסוק, המשפיעה על פרשנותו). יש בכך מעשה יצירה לא פשוט: דומה הדבר לאדם המכיר היטב מנגינות ושירים, וכדי להנציחם ולהעבירם לאחרים, הוא מחליט להמציא תווי נגינה כדי שיוכל לרשום את המנגינות שהוא מכיר.

סימני הניקוד והטעמים אינם נזכרים בתלמוד, ומכאן שהותקנו לאחר חתימתו (שהייתה בשנת 500 לערך). המצאת המערכת המורכבת והמסועפת של סימני הניקוד והטעמים אינה מלאכה שניתן לעשותה בבת אחת. היא מתגלית לנגד עינינו במלוא שכלולה במאה העשירית ואולי אף במאה התשיעית, ולפיכך החוקרים רגילים להניח כי סימני הניקוד והטעמים הותקנו במאות השביעית והשמינית.